

УДК 37.3713;494.3

Масалиева Н.У.

ст. преп. Кыргызского госуд. универ. им. И. Арабаева, Кыргызская Республика

МАНАС ЭПОСУНДАГЫ РУХАНИЙ ЛЕКСИКАНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Бул макалада Манас эпосундагы руханий лексика каралат. Иштин максаты Манас эпосунун руханий лексикасын тематикалык жана лексика-семантикалык топторго ажыратуунун илимий-теориялык маселелерин иликтөө болуп саналат. Макалада эпостогу руханий лексикага талдоо жүргүзүү тилди иликтөөнүн сыпаттама жана салыштырма методдорунун негизинде ишке ашырылат. Тил илиминде сөздөрдү тематикалык жана лексика-семантикалык топторго ажыратуу, классификациялоо туурасында окумуштуулардын пикирлерине, көз караштарына илимий сереп жасалып, айрым окумуштуулардын пикирлерине таянуу менен тематикалык жана лексика-семантикалык топторго ажыратуунун теориялык жоболорунун негиздери белгиленет. Айтылган жоболорду, коюлган теориялык маселелерди далилдеп тастыктоо максатында кыргыздын көөнөрбөс мурасы болгон Манас эпосунун ыр саптарында кездешкен кыргыз элинин руханий маданиятына мүнөздүү болгон баланын төрөлүшүнө, кызды күйөөгө узатууга байланышкан ар кыл каада-салттык көрүнүштөрдүн жана андай жөрөлгөлөрдү атаган сөздөрдүн мисалында айрым тематикалык жана лексика-семантикалык топторго ажыратылып, аларга лексикалык талдоо жүргүзүү аркылуу бул иликтөөнүн келечекте кеңири пландагы изилдөөлөргө муктаж экендиги баса белгиленет.

Негизги сөздөр: маданият; материалдык маданият; руханий маданият; лексика; руханий лексика; тарыхый катмарлануу; тематикалык топ; лексика-семантикалык топ; классификация; семантика; сөз.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДУХОВНОЙ ЛЕКСИКИ В ЭПОСЕ «МАНАС»

В данной статье рассматривается духовная лексика эпоса Манас. Цель работы- исследование научно-теоретических проблем деление духовной лексики эпоса Манас на тематические и лексико-семантические группы. Анализ духовной лексики эпоса в статье осуществляется на основе описательных и сравнительных методов языка. Проведен научный обзор взглядов некоторых ученых на тематические и лексико-семантические классификации групп слов в языкознании, а также на этой основе определены основные теоретические положения их принципов классификации. В качестве подтверждения вышеуказанных положений и теоретических вопросов были приведены иллюстративные материалы из эпоса Манас, являющейся ярким наследием кыргызского народа. Эпос Манас включает в себя лексику, связанную с различными ритуалами и традициями в связи с рождением ребенка, с проводами невесты в семью жениха, отражающего духовную культуру кыргызского народа. Проведенный лексический анализ данной лексико-семантической группы слов показал, что данное исследование нуждается в дальнейшем исследовании.

Ключевые слова: культура; материальная культура; духовная культура; лексика; духовная лексика; исторические пласты; тематическая группа; лексико-семантическая группа; классификация; семантика; лексема.

SOME PROBLEMS OF SPIRITUAL VOCABULARY IN THE EPOS "MANAS"

This article discusses the spiritual vocabulary of the epic "Manas". The purpose of the work is to study scientific and theoretical problems of dividing the spiritual vocabulary of the Manas epic into thematic and lexical-semantic groups. The analysis of the spiritual vocabulary of the epic in the article is carried out on the basis of descriptive, structural analysis and comparative methods of the language. A scientific review of the views of some scientists on thematic and lexical-semantic classifications of word groups in linguistics is carried out, and on this basis, the main theoretical provisions of their classification

principles are determined. Illustrative materials from the epic "Manas", which is a striking heritage of the Kyrgyz people, were presented as a confirmation of the above provisions and theoretical questions. The epic "Manas" includes vocabulary associated with various rituals and traditions in connection with the birth of a child, with the bride to the aul of the groom, reflecting the spiritual culture of the Kyrgyz people. The conducted lexical analysis of this lexical-semantic group of words showed that this research needs further research.

Key words: culture; material culture; spiritual culture; vocabulary; spiritual vocabulary; historical stratum; thematic group; lexical-semantic group; classification; semantics; lexeme.

Киришүү. Адам жашаган коомдо маданият өтө чоң мааниге ээ жана маданияттын алып жүрүүчүсү катары адам өзү дагы ансыз өнүгө албайт десек жаңылышпайбыз, башкача айтканда, адам менен маданият бири-бири менен тыгыз байланышта турат. Адамзат тарабынан жаратылган маданий табылгалар тилде сөз аркылуу гана чагылдырылып, сөздүн жардамы менен гана маданиятты кеңири даңазалап жайылтууга өбөлгө түзүлөт. Ошондуктан адам ишмердигинин натыйжасында жаралган материалдык жана материалдык эмес - руханий маданиятка тиешелүү болгон заттар, нерселер, түшүнүктөр тилде сөз аркылуу чагылдырылып, белгилүү бир убакыттын өтүшү менен лексикада катмарланып, лексикалык курамдын орчундуу бөлүгүн түзүп калат. Тилдеги мындай тарыхый катмарлануу процесси туурасында Б.Юнусалиев, Э.Тенишев, С.Сыдыков, Р.Бейбутова, Ү.Асаналиев ж.б. өңдүү окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө белгилешкен.

Негизги бөлүм. Тигил же бул элдин маданиятындагы руханий баалуулуктар дагы тил аркылуу туюндурулат. Кыргыз тилиндеги руханий лексиканын тарыхый жактан пайда болушун жана калыптанып-өнүгүшүн байыркы жазма эстеликтердин материалдары жана элдик оозеки чыгармалар, айрыкча “Манас” эпосундагы тилдик фактылар аркылуу изилдеп биле алабыз. Анткени, “Манас” эпосунда кыргыз элинин материалдык жана руханий маданияты кеңири чагылдырылган, анын мазмунундагы окуялар сюжеттик жана тилдик жактан катмарланган. Башкача айтканда, аталган эпостон түрдүү доорлордун изин көрөбүз. Макалабызда “Манас” эпосундагы руханий лексиканы изилдөөнүн илимий-теориялык, б.а. сөздөрдү тематикалык жана лексика-семантикалык топторго ажыратуу маселелерине көңүл бурмакчыбыз.

Тилдин сөздүк курамын изилдөө тил илиминдеги негизги проблемалардын биринен. Ар бир элдин тилинин сөздүк курамында материалдык жана руханий маданиятка байланышкан сөздөр орун алат. Эгерде материалдык маданиятка жашоо-турмушка, чарбачылыкка ж.б. адам ишмердигине тиешелүү болгон иш-аракеттерге байланыштуу сөздөр кирсе, руханий маданиятка байланыштуу лексикага каада-салтка, өнөргө, диний-мифологиялык көз караштарга, дүйнө таанууга, адеп-аклашка, тарбиялоого, укукка, философияга, этикага, эстетикага, илимге, адабиятка, элдик билимдерге байланышкан сөздөр кирет. “Манас” эпосундагы руханий лексиканы тематикалык жана лексика-семантикалык топторго туура, так классификациялоо үчүн алгач тематикалык жана лексика-семантикалык топ деген түшүнүктөрдү тактап алып, андан кийин аны классификациялоонун илимий-теориялык негиздерин аныктап алуу зарыл.

Белгилүү болгондой, тил илиминде лексикалык курамдагы сөздөрдү тематикалык жана лексика-семантикалык топторго ажыратуу маселеси боюнча бирдиктүү пикир жок. Айталы, А.А.Уфимцева сөздөрдү тематикалык группага бөлүштүрүүдө нерсе менен кубулушту классификациялоочу белгилерине гана көңүл бурса [1], Л.И.Ширина болсо

лексика-семантикалык группага бөлүштүрүүнү тематикалык классификация катары гана эсептейт [2]. Ал эми Р.Бейбутова лексикадагы сөздөрдү лексика-семантикалык жана тематикалык топторго ажыратуу процессин парадигмалык топко кирген сөздүн семантикасында да ички карама-каршылыктар бар болгондугуна байланыштуу аларды бири-биринен ажыратуу өтө татаал экенин, ошого байланыштуу лексика-семантикалык топту лексикалык курамдын тарыхый жактан өнүгүүсүнүн жыйынтыгы катары карап, ал эми тематикалык топту болсо алардын тилдеги орун алышы, же орун албашы деп гана эсептейт [3].

В.И.Кодухова болсо лексика-семантикалык топту бир түрдүүлүккө ээ сөздөрдүн лексикалык маанилеринин жакындыгы деп карап, лексика-семантикалык жана тематикалык топту бир түшүнүк катары гана эсептесе [4], Л.Ф.Алефиренко тематикалык топ катары экстралингвистикалык параметрлердин негизинде бир темага байланышкан сөздөрдүн тобун эсептейт [5]. Ал эми Ф.П.Филин тематикалык жана лексика-семантикалык топторду ажыратып бөлүү менен алардын ортосундагы чекти дааналап бөлбөйт, бирок ал тематикалык топко лексика-семантикалык топтор дагы кирерин баса белгилейт [6].

А.Л.Зеленецкий тематикалык топ жөнүндө түшүнүк лексика-семантикалык топко караганда кеңири экендигин, б.а. тематикалык топ лексика-семантикалык топторду камтый аларын белгилейт [7].

И.Е.Алексеева лексика-семантикалык группаны бири-бири менен тыгыз байланышкан сөздөрдүн тобу катары карап, тематикалык топту түрдүү сөздөрдүн бир темага биригиши деп эсептейт [8].

Демек, биз, А.Л.Зеленецкий, И.Е.Алексеевалардын пикирлерине кошулуу менен тематикалык топ деген түшүнүктү түрдүү сөздөрдүн бир темага тиешелүүлүгүн, же тиешелүү болушу деп эсептеп, лексика-семантикалык топ деген түшүнүктү семантикалык жактан бири-бирине байланышкан сөздөрдүн тобу деп эсептейбиз жана бул жобону жетекчиликке алабыз. Башкача айтканда, тематикалык топтун мааниси лексика-семантикалык топко караганда кеңири түшүнүктү туюндуруп турат деген теорияга таянабыз. Маселен, кыргыз элинин руханий маданиятынын бир өзөгүн түзүп турган каада-салттарга; *баланын төрөлүшү, бешик той, тушоо кесүү, сүннөткө отургузуу, уул үйлөнтүү же кыз узатуу, куда күтүү, калың берүү* ж.б.с. көптөгөн салт-жөрөлгөлөр кирет. Анын ичинен баланын төрөлүшүнө эле байланышкан ырым-жырымдарды карап көрө турган болсок, анда жаңы төрөлгөн баланы *оозантуу, ат коюу, сүйүнчүлөө, жээнтек той берүү, бешикке салуу, бешикке бөлөө, кыркын чыгаруу, кас-кас тургузуу* ж.б.с. бир топ ырым-жырымдар колдонулат. Алардын баары баланын төрөлүшүнө байланыштуу келип чыккан кыргыздын каада-салттарынын бири болгондуктан, биз алардын маанисин туюндурган сөздөрдүн тобун лексика-семантикалык жактан бириктирип *баланын төрөлүшү* деген бир топко киргизе алабыз. Ошондой эле бул топтогу баланы оозантууга, ат коюуга ж.б. байланышкан түшүктөрдүн аталыштарынын ар бирин дагы өз-өзүнчө кароого болот. Бир эле мисал, баланын төрөлүшүнө байланыштуу *баланы оозантуу, койнок кийгизүү, жээнтек берүү, сүйүнчү, ат коюу, баланын кыркын чыгаруу, чачын алуу, көрүндүк, бешик той* ж.б. сыяктуу салт-жөрөлгөлөрдү атаган бир катар сөз, сөз айкаштары бар. Ал тилдик каражаттар аркылуу туюндурулган маанилер кичинекей наристенин төрөлүп жарык дүйнөгө келиши менен байланышкан адамдардын сүйүнчүн, кубанычын жана аны менен коштолгон алардын каада-салттык кыймыл-аракеттерин аң-сезимде элестүү формада чагылдыруучу

касиетке ээ. Бул процесстер элдин миндеген жылдар бою топтолгон турмуштук тажрыйбасынын улам пайда болуп, калыптанган руханий маданиятка мүнөздүү көрүнүштөр болуп саналат.

Руханий лексиканы тематикалык жана лексика-семантикалык топко классификациялоодо тилдин башка деңгээлдеринен айырмаланган айрым бир белгилерин эске алууга туура келет. Маселен, кыймыл-аракеттик маанидеги сөздөрдү тематикалык жана лексика-семантикалык топко ажыратууда алардын сөз түркүмдүк жана лексика-грамматикалык белгилерин негизге алууга болот. Мисалы, “кыймыл” деген эле сөзгө *тур, туруу, отур, отуруу, бас, басуу, жат, жатуу, чурка, чуркоо, жүр, жүрүү* ж.б. сөздөрдү кошуп, лексика-грамматикалык жактан бул сөздөрдү этиш сөз түркүмүндөгү, бир тектүү сөз түркүмү катары эсептей алабыз. Ал эми руханий лексиканы тематикалык жана лексика-семантикалык топторго ажыратууда лексика-грамматикалык жактан сөз түркүмдүк белгисин бардык учурда эле негизги критерий катары алууга мүмкүн эмес. Маселен, каада-салт тематикасына байланыштуу кыз узатууга тиешелүү болгон салт-жөрөлгөлөрүн атаган *сөйкө салуу, кыз ойнотоор, жар көрүшүү, кыз куумай, кыз узатуу, жүк жыюу, жүк көрүү, куржун, кийит, калың, сеп, чач өрүү, кошок айтуу, шөкүлө кийгизүү* ж.б.с. сөздөрүн карап көрсөк, анда бул топтогу сөздөр заттык жана этиштик маанилерди туюндуруп, бир тектүү эмес. Ошондуктан тилдеги, айрыкча фольклордук чыгармалардагы руханий лексиканы тематикалык жана лексика-семантикалык топторго классификациялоодо сөздөрдүн бири-бири менен болгон ички семантикалык байланышына, лексика-грамматикалык ж.б. белгилерине дагы кылдат анализ жүргүзүүгө туура келет.

Кыргыз элинин оозеки фольклордук чыгармаларынын сап башында турган “Манас” эпосунда материалдык маданиятка тиешелүү лексикадан сырткары руханий маданиятка тиешелүү лексикалык катмар дагы орчундуу орунду ээлеп турат жана анда жогоруда кеп кылынган кыргыз элинин каада-салттары кеңири кездешет. Маселен: эпосто кыз узатууга байланышкан *кайната, калың, куда, кошумча, кудагы, тогуздап төлөө, күйөө, жар, кенизек, көшөгө, мейман, кан күйөө, колукту, нике, кайын журт, жезде, келин, жүк жыюу, той, кутна окуу, үлөт, кайнене, жеңе, көшөгө* ж.б. руханий түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр жыш орун алат. Мисалы:

Кайнатаңыз Атемир,
Айткан кеби бул деди [СО II 387].
Камдап эми таба көр,
Калыңга берчү малыңды [СО II 388].
Алса катын ушунда
Куда болор тушунда
Ага-иниден *кошумча*
Наркы бизге калганы [СО II 388].
Байбиче Шакан *кудагы*,
Барууга болгон ылайык,
Кудагыдын жолдошун
Тогуз берип тыналык [СО II 390].
Кылыгы чатак *күйөөң* бар,
Кыз балдарың чында деп
Ажыбай айтып салганы [СО II 393].

Мал өткөрүп, бата окуп
Кудай кошкон *жар* үчүн [СО II 396].
Кенизектен жетөө бар,
Рабийга буз кыздын
Келбесин деген нээти бар [СО II 397].
Алтын барда *көшөгө*,
Боосун чечкен сен кимсиң [СО II 399]
Бизге *мейман* сиз бол деп
Бөлүп алып тарашты [СО II 404].
Катын-калач барды деп,
Кан күйөөнү кыз-келин
Кастарлап күтүп алды деп,
Карбаластап Атемир
Капарына албаптыр [СО II 404].
Алганы жатып *колукту*,
Азапка бул эл жолукту [СО II 410].
Кара кыргыз канына,
Никесине кирүүгө
Барайын деп жанына [СО II 411].
Калың мал айдап келдиң деп,
Кайын журтум экен дедиң деп [СО II 415].
Кандайлыктан *жездеке*
Капилет калкты жедиң деп [СО II 415].
Кара суунун боюн
Тигилди *келин* үйлөрү, [СО,2,417]
Кырк жашаган катындай
Кыйбатты жыйган бир далай.
Такта коюп *жүк жыймак*
Так ошондон калыптыр [СО II 417].
Тойго какчу нагыра
Атемир азыр чалдырды [СО II 420].
Никеге *кутта окутуп*,
Аалимдер сайын бир-бирден [СО II 420]. ж.б.

“Манас” эпосунда орун алган мындай сөздөрдү кыз узатууга байланыштуу келип чыккан сөздөрдүн лексика-семантикалык тобу деп эсептөөгө болот.

Демек, “Манас” эпосунун руханий лексикасын ушул теориялык жобого таянуу аркылуу тематикалык жана лексика-семантикалык жактан топторго ажыратып чыгууга мүмкүн. Алсак, тематикалык жактан элдик өнөргө байланыштуу сөздөрдү ич ара кол өнөрчүлүккө, уз-чеберчиликке, жасалга-жабдыктардын аталыштарына ж.б. байланыштуу лексика-семантикалык топ, элдик каада-салтка байланыштуу тематикалык топко баланын төрөлүшүнө, жаштарды үйлөнтүүгө, узатууга, түлөө өткөрүүгө, өлүк коюуга, аңчылыкка чыгууга ж.б. салттык түшүнүктөргө карата лексика-семантикалык топторго ажыратууга болот. Ошондой эле, оозеки чыгармачылыкка байланышкан тематикалык топко чыгармалардын жанрына, музыкалык аспаптардын аталыштарына, жасалышына,

колдонулушуна байланыштуу бөлүнсө, динге байланыштуу лексика-семантикалык топко диний жөрөлгөлөр (нике кыюу, жаназа окуу, намаз ж.б.), диний ишенимдер жана диний билимдерге байланыштуу лексика-семантикалык топторду киргизүүгө болот. “Манас” эпосундагы адамдардын дүйнө таанымына байланышкан тематикалык топко сүйүү, достук, жакшылык, жамандык, сабырдуулук, адамгерчилик ж.б. түшүнүктөрдү туюнткан сөздөрдүн лексика-семантикалык топторун киргизүүгө мүмкүн.

Жыйынтык

“Манас” эпосунун руханий лексикасын тематикалык жана лексика-семантикалык жактан майда топторго ажыратууда бул багытта изилдөөлөрүн жүргүзүшкөн окумуштуулардын теориялык көз караштарын, жобо-принциптерин негизге алуу менен, тематикалык топ деген түшүнүктү түрдүү сөздөрдүн бир тематикага тиешелүү болушун, лексика-семантикалык топ түшүнүгүн семантикалык маанилери жагынан бири-бирине байланышкан сөздөрдүн тобу катары эсептейбиз. Ошондуктан, “Манас” эпосунун руханий лексикасын тематикалык жана лексика-семантикалык жактан топторго ажыратуу маселелери келечекте атайын өзүнчө изилдөөнү талап кылып турат десек жаңылышпайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Уфимцева, А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) [Текст] / А.А.Уфимцева. – М.: АН СССР, 1962. – 287 с.
2. Ширина, Л.И. О соотношении логических и лингвистических категорий в лексико-семантических группах (на материале прилагательных вкуса) [Текст] / Л.И. Ширина // Лексика русс. яз.: респ. сб. – Рязань, 1979. – С. 88 - 95.
3. Бейбутова, Р.А. Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.А.Бейбутова. –Москва, 1988. - 22 с.
4. Кодухов, В.И. Введение в языкознание [Текст]: учеб. для студ. пед. ин-тов / В.И. Кодухов. – М.: Просвещение, 1987. – 288 с.
5. Алефиренко, Л.Ф. Теория языка: введение в общее языкознание [Текст]: учеб. пособ. / Л.Ф. Алефиренко. – Волгоград: Перемена, 1981. – 342 с.
6. Филин, Ф.П. Очерки по теории языкознания [Текст] / Ф.П. Филин. – М.: Наука, 1982. – 226 с.
7. Зеленецкий, А.Л. Теория немецкого языкознания [Текст]: учеб. пособ. для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений / А.Л. Зеленецкий, О.В. Новожилова. – М.: Академия, 2003. – 400 с.
8. Алексеева, И.Е. Лексико-тематическая группа [Текст] / И.Е. Алексеева. - Челябинск, 2017.
9. “Манас” эпосу. Орозбаков Сагымбайдын варианты. 1-китеп. – Фрунзе, 1980.
10. “Манас” эпосу. Орозбаков Сагымбайдын варианты. 2-китеп. – Фрунзе, 1980
11. “Манас” эпосу. Орозбаков Сагымбайдын варианты. 3-китеп. – Фрунзе, 1981.
12. Укуева, Б.К. Искусство сказания эпоса Манаса и ее секреты [Текст] / Б.К. Укуева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2016. - №3,4. – С. 72 – 77.
13. Имаралиева, Ж.Р. Пути воспитания к патриотизму и солидарности учащихся начальной школы при обучении эпоса «Манас» [Текст] / Ж.Р.Имаралиева // Наука.Образование.Техника.- Ош:КУМУ,2021.- №3.-С. 92-103.

DOI:10.54834/16945220_2021_1_117

Поступила в редакцию 15. 01. 2022 г.